

Hol lepte meg Dampierre a törököket és Bethlen Gábort 1604-ben ?

Nem szokatlan, sőt elég gyakori jelenség, hogy régibb hadtörténelmünk egyik-másik eseményének színhelyét nem tudjuk pontosan kijelölni, úgy hogy annak ilyen vagy olyan alapon történt elhatárolásában, több kilométerre rugó eltérés mutatkozik.

Ennek okát régibb és újabb kútfőink egyaránt bizonytalan helymeghatározásában kell — legalább részben — keresnünk. Nem szorul bizonyításra ugyanis, hogy a magyar embernek nemcsak a történelmi, hanem a földrajzi érzelke is általábanvéve nagyon fogyatékos. Így azután érthető, hogy akárhányszor még egy-egy újabb hadiesemény színhelyéről is olyan leírást kapunk, amelyen sehogyan se tudunk eligazodni.

Azonban Dampierre és a törökök 1604-i harcára ez az állítás nem vonatkozhatik. Itt t. i. azzal a különös és szokatlan esettel van dolgunk, hogy a régi okleveles és elbeszélő kútfők feltűnően azonosan mondják meg, hogy hol folyt le ez az ütközet; de mindamellet, hogy semmi képzelenséget se tartalmaznak, merőben más eredményre jutottak az újabb feldolgozók. Ez a korábbtól eltérő új helymeghatározás több közkézenforgó történelmi és hadtörténelmi munkában is olvasható.

Meg kell tehát kísérelnünk, hogy világosságot derítsünk erre a szükségtelenül összezavart kérdésre, bárha tapasztalásból tudjuk, hogy az ilyenféle próbálkozás többnyire meddő marad. Nem annyira a bizonyítás hiányos volta miatt, hanem főként azért, mert ha valami tévedés a köztudatban már gyökeret vert, vajmi nehéz, sőt néha lehetetlen azt onnan kiírtani.

*

Az előzményekből elég annyit tudunk, hogy a török, mióta Lippát elvesztette,¹ folytonosan azon mesterkedett, hogy ezt az akkor annyira fontos marosmenti várat újra hatalmába kerítse. Rákóczy Lajos lippai kapitány már 1604 július 28.-án aggódva jelenti Belgiojoso felsőmagyar-

¹ 1595.

országi főhadparancsnoknak, hogy a török feltűnően mozgolódik s ha a gyöngé és rosszul ellátott őrség gyors támogatást nem kap, nem tudja a várat a Temesvár alatt egyre sokasodó török seregtől megvédeni.

Belgiojosoban meg is volt a jó szándék s a Lippa megmentésére mozgósított hadakat Rakamazon gyűjtötte össze, ahova szeptember 8-án ő maga is elindult Kassáról. Nehogy azonban a segítség későn jöjjön, már jóval előbb Lippára irányította egy kisebb lovascsapat élén Dampierre ezredest.

Dampierre — nagyon helyesen — úgy vélte Lippát legjobban megvédeni, hogy megelőzi és rajtaütésszerűen meghorhanja az ellenséget. Magához vette tehát a környékbeli hajdúságot, továbbá Rákóczy Lajost is és 5000 főnél erősebb hadával váratlanul megtámadta s nagyon hamar szét és ugrasztotta a becskerei pasa 4000 főnyi seregét, amelyhez — néhány száz erdélyi menekült élén — Bethlen Gábor is csatlakozott.

Mielőtt most a harc színhelyére vonatkozó véleményünket kifejeznők, lássuk, hogy a leginkább ismert és legtöbbször idézett XVII. századbéli kútfők szerint hol történt Dampierre győzelme; azután pedig vizsgáljuk meg, hogy megbízható alapon állanak-e azok, akik régi forrásainktól eltérő eredményre jutottak? Íme:

a) Szamosközy: „*Temesvár alá vitt volt Dampierra ötezer kétszáz negyven hajdut... Bethlen Gábor csak alig szaladt Temesvárba az hostátból*“²

„Non secus accidit cum Haidunes facta ad *Temesvarum* excursione ... redirent“³

„Dampierra ... ott talált szerencsére *Tömösvár mellett* az Bethlen Gábor hadára“⁴

„Davallus⁵ comes mikor *Temesvárra* ütött volna“⁶

„Indult meg az erdélyiekre *Tömösvár alá* Horváth Ábrahám és Lippai Balás ... (Bethlenék) mindnyájan az *tömösvári kapuban* futottak“⁷

b) Istvánffy: „Turcae ... communicato cum Betlenio ... haud procul castra ad *fluvium Temesum* metarentur.“⁸

c) Gyulaffi: „*Tömösváratt* ütötték meg őket az hajduk“
„Kiiütöttek éjjel *Tömösvárról* az törökök“⁹

² *Történelmi Maradványai* IV. (Mon. Hung. Hist. Script. XXX. 228. l.)

³ U. o. 237. l.

⁴ U. o. 243. l.

⁵ Helyesen: *Du Val* (T. i. Heinrich *Du Val*, Graf von *Dampierre*, Freiherr von *Mondrobia*.)

⁶ U. o. 245. l.

⁷ U. o. 270. l.

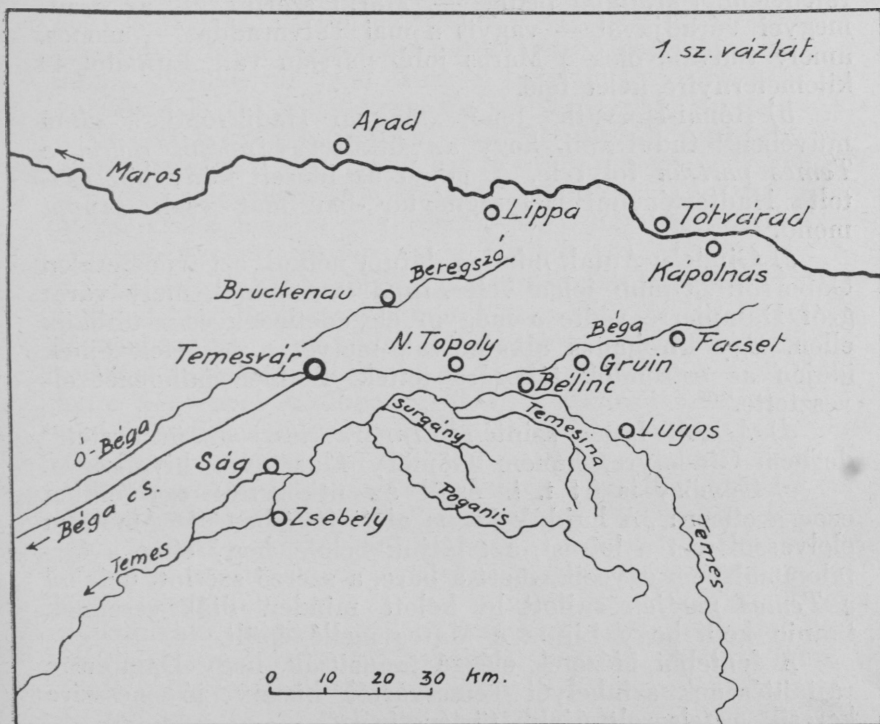
⁸ *Historia*. 1622-i kiadás, 809. l.

⁹ *Tört. Maradványai*. (Mon. Hung. Hist. Script. XXXIII. 33. l.)

d) Ortelius: „... (Bethlen) an den fluss Themes gelä- gert hatte“¹⁰

e) Bethlenius Farkas: „Postquam Tömösvárum appulisset, Bethlenius¹¹ pascendi aquandique Equos commoditate ductus, extra Civitatem secundum fluvium Tömös suos disponit... Duvallus et Rakotzius...¹² Temesváro propinquant.“¹³

f) A Bécsbe hívott magyar tanácsurak 1604 november 20-án kelt jelentése: „Circa initium mensis Septembris dum haidones ad Tömösvárum profugis Transylvanis profligatis ampla retulissent spolia“...¹⁴

Láthatjuk, hogy az idézett kútfők mindenkében vagy Temesvárról, vagy a Temes folyóról, vagy mindakettőről esik szó. Az ütközet helye tehát — bizonyos határok között — már ezek alapján is alig lehet kétséges.

¹⁰ Ortelius red. et cont. I. 361. l.

¹¹ Gábor.

¹² Lajos.

¹³ Historia de rebus Transylvanicis: VI. 116. és k. l.

¹⁴ Magyar Országgyűlési Emlékek: XI. 34. l.

Vegyük elő most az újabb feldolgozóknak ettől eltérő helymeghatározásait s állapítsuk meg, mi szól mellettük és mi vall ellenük:

a) Márki Sándor egy kevésbé ismert forrásra, t. i. Bethlen Gábornak Gyulafehérváron, 1627 szeptember 14-én — vagyis 23 évvel az ütközet után — kelt levelére hivatkozik,¹⁵ amelyben többek között ezt is olvashatjuk: „Harmadszor Erdélt az németnek Zsigmond ezelőtt 23 esztendővel hogy ugyan többire erővel adá, szegény uradat itt *Váradgyánál* megvereté vélek.“¹⁶

„Zsigmond“ nem más, mint Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem, *Váradgya* pedig — Márki szerint — az arad-megyei *Váradjával* — vagyis a mai Tótváraddal — azonos, amely tudvalevőleg a Maros jobb partján van. Lippától 49 kilométernyire kelet felé.

b) Rónai-Horváth Jenő „Magyar Hadikronika“ című művében¹⁷ tudni véli, hogy az ütközet *Lippától délre, a Temes partján* folyt le. Azonban az idézett könyvhöz csatolt „Hadtörténelmi Helységnévtár“-ban már csak *Lippát* mond.¹⁸

c) Gindely Antal, minden dátum nélkül, ezt írja Bethlen Gáborról: „Utóbb jelen volt *Lippa* ostrománál, mely várat gróf Dampierre védte a magyar elégedetlenek és a törökök ellen. Egy kirohanás alkalmával, melyet a németek éjnek idején az ostromlók táborára tettek, Bethlen mindenét elvesztette.“¹⁹

d) Acsádi Ignác szintén *Lippára* teszi az ütközetet.²⁰ de nem Gindelyre, hanem Gömörý Gusztávra hivatkozva.

e) Gömörý is írt t. i. erről az ütközetről egy cikket ezen a címen: „A hajdúk *Lippa* alatt 1604-ben.“²¹ Ámde ha elolvassuk ezt a leírást, azt látjuk belőle, hogy címe a tartalommal nem egyezik, mert a harc, a szerző szerint, *valahol a Temes partján* zajlott le. holott minden diákgyereknek tudnia kell, hogy *Lippa* a Maros mellé épült.

A fentebbi idézetek eléggé tanusítják, hogy Dampierre rajtaütésének színhelyét Temesvártól bizony jó messzire keresik a felsorolt újabb történetírók.²²

¹⁵ A tizenöt éves háború történetéhez. (*Hadtört. Közlemények*: 1894. évf. 482., 483. l.)

¹⁶ *Történelmi Tár*: 1882. évf. 48. l.

¹⁷ II. 154. l.

¹⁸ 37. l.

¹⁹ *Bethlen Gábor és udvara*: 8. l.

²⁰ Magyarország három részre oszlásának története. (*Szilágyi*: A magyar nemzet története. V. 583. l.)

²¹ *Hadtört. Közlemények*: 1892. évf. 118—120. l.

²² Márki: 109 km., Rónai—Horváth: 30—60 km., Gindely, Acsády: 60 km. Gömörý meghatározása teljesen bizonytalan. (1. vázlat.)

A Temesvár ellen szóló állítások közül kétségtelenül Bethlen Gáboré látszik legnyomósabbnak. Ezzel kell tehát legelőször végeznünk.

Nyilvánvaló, hogy ha valakinek úgy Bethlennek jól kellett tudnia kudarca színhelyét. Így hát Márki Sándornak feltétlenül igaza van abban, hogy ennek a kérdésnek eldöntésére Gábor fejedelem a leghivatottabb. Levele tehát fontos bizonyosság Váradja (Tótvárad) mellett. Ez is igaz, *ámde csakis abban az esetben, ha az idézett sorok valóban Dampierre támadására vonatkoznak.*

De éppen itt van a bökkenő! Bethlen ugyanis azt írja, hogy a vereség „itt Váradgyánál” esett meg rajta. Minthogy azonban a levél *Gyulafehérváron* kelt, kétségtelen, hogy az ottani „Váradgya” nem lehet a fejedelmi székvárostól légvonalban is 112 kilométernyire eső Tótvárad, hanem csakis a Gyulafehérvár közelében, Marosportussal szemben levő *Marosváradja*.²³ Már pedig ezt a falut sehogy se köthetjük a *Lippa megmentésére* küldött Dampierre rajtaütésével össze. Ebből már is gyanítható, hogy Bethlen összezavarta az eseményeket, amikor ezt a levelet írta.

Ez még inkább abból a körülményből világlik ki, hogy a fejedelem Báthory Zsigmond személyét is belekapcsolja. Hiszen tudjuk — és tudta Bethlen is —, hogy Báthory 1602 nyarán végképen elhagyta Erdélyt; ennél fogva nem küldhette két évvel később Bethlen nyakára Dampierret. Az utolsó hadiesemény, amely Báthory Zsigmond otléte alatt Erdélyben történt, az 1602 július 2-án Gyulafehérvár és Tóvis között vívott s Basta diadalával végződött ütközet volt. Anachronismus tehát, ha Bethlen egy 1604-ben lezajlott harc értelmi szerzőjéül Báthory Zsigmondot tünteti fel. Annál is inkább, mert Gyulafehérvár szomszédságában 1604 őszén semmiféle csata vagy ütközet se volt; ennél fogva nyilvánvaló, hogy Bethlent cserbenhagyta az emlékezőtehetsége, amikor a „25” számot papírra vetette, mert a levél kelte és Báthory eltávozása között nem 25, hanem 25 év telt el.

Marosváradját tehát feltétlenül el kell ejtenünk. Azonban még így is felvetődhetnek az a kérdés, hogy nem volt-e az aradmegyei Tótvárad a tárgyalt ütközet színhelye, úgy amint azt Márki Sándor hitte? Nos hát ez ellen is van perdöntő argumentumunk, még pedig Mátyás főhercegnek Bastához intézett — eddigelé tudtunkkal ki nem adott —

²³ Most Alsó- és Felső-Marosváradja. Az előbbi csak 4 kilométernyire van Gyulafehérvártól.

levelében,²⁴ amely 1604 szeptember 30-án, vagyis az ütközetnél csak két héttel későbben kelt. Idevágó része szóról-szóra ez:

„Wir halten dafür du werdest aus Oberhungern vor diesem Bericht sein worden, das der Conte Dampier die Turggen und mainaydigen Sibenburger bei *Temefwar* auvshaubt geschlagen: und das Turggische Lager zertrennt habe, zur Verwirrung des feindts wäre guett das solches in dem Turggischen Lager spargiert würde wie du disfalls der Sachen zu thuen wirdest wissen.“

Láthatja belőle mindenki, hogy Mátyás főherceg, aki kétségkívül magától a támadást vezető Dampierretől kapott jelentést az ügyesen és olcsón szerzett diadalról, a törökök *temesvári* vereségéről ad hírt Bastának.

Dampierre — Rákóczy Lajos előtt — lippai kapitány volt;²⁵ ennél fogva ismernie kellett a székhelyével szomszédos török erősségeket, többek között Temesvárt is. De ismerte azt a hozzácsatlakozott Rákóczy Lajos is, aki még kevéssel azelőtt barátságos viszonyt tartott fenn a Lippával határos török terület pasáival s így Temesvár környékén is többször megfordulhatott.

Nincs tehát semmi okunk kételkedni abban, hogy Dampierre, az ütközetről szóló jelentésében, megbízhatóan határozta meg annak színhelyét. Ezt a Bécsbe hívott magyar tanácsuraknak csak 3 hónappal az ütközet után készült s előbb már idézett jelentése is erősen támogatja.

De az aradmegyei Váradja (vagyis Tótvárad) ellen bizonyít több más nyomós körülmény is. Elsősorban az, hogy három XVII. századbéli kútfőnk nemcsak Temesvárról, hanem a *Temes folyóról* is szól.²⁶ Már pedig Tótvárad a *Maros* partján van.

Szamosközy és Bethlen Farkas várról, városról, a város kapujáról és „hostát“-ról ír.²⁷ A most tárgyalt esetben ez is csak Temesvárra vonatkozhatik. Tótváradon állott ugyan egy kisebb váracská,²⁸ még pedig a mostani falutól keletre, a Marosra könyöklő magaslaton, de megerősített *város*, amelynek külvárosa is lett volna. Tótvárad nem volt soha.

²⁴ *Kriegs Archiv Wien*: Feldacten 1604. fasc. IX. ad Nr. 16.

²⁵ 1599—1604.

²⁶ *Istvánffi*: i. h.

Ortelius: i. h.

Bethlen F.: i. h.

²⁷ *I. h.* — „Hostát“ annyi mint „Vorstadt“, vagyis „külváros“.

²⁸ Lippával együtt 1595-ben foglalta vissza a töröktől Borbély György.

A világhíró *Eolia Cselebi* leírásából következtetve, hosszúkás négyszög alakú, palánkszerű erősség volt, amelynek közepén szilárd anyagból épült torony állott. (*Magyarországi utazásai*, 1660—1664. 22. l.

Nem kevésbé bizonyít az utóbbi hely ellen az is, hogy a Temesvári pasa, a rajtaütésről értesülve, még a harc teljes elülése előtt közbevághatott, holott az egész csetepaté, a velejáró nagy meglepetés és riadalom következtében, igen rövid lehetett. Tótvárad nagyon messze — 109 kilométernyire — van manapság Temesvártól. A hajdani út inkább hosszabb volt a mostaninál, semmint rövidebb, így hát Hasszán pasa segítsége csak napok multával érkezhett volna meg az ütközet színhelyére.

Végül nagyon fontos körülmény maga az akkori helyzet is, amely a leghatározottabban kizárja azt, hogy a becskerei pasa, Bethlennel együtt, Tótváradra juthatott volna. Az egykorú tudósítások a Temesvárnál gyülekező török seregről számolnak be, amelytől Lippa várát féltették. Temesvár és Lippa között erősen járt hadiút volt, amely az előbbtől a Beregszó patak völgyén vitt fel a Maros balpartját kísérő alacsony fennsíkra s onnan le a folyó mellé. Természetes, hogy a Lippa elleni támadás, Temesvár felől, csakis ezen az úton indulhatott meg. El se gondolható, hogy a törökök előbb felmentek a Béga völgyén Facsetig, azután a vízválasztón átkelve, valahol Kápolnás táján leereszkedtek a Maros völgyébe, onnan pedig, Tótváradon át vonultak Lippa ellen. Vagyis, hogy a temesvár—lippai (most) 60 kilométernyi út helyett, legalább is háromszorakkorát jártak volna be.²⁹

Még azzal se hozakodhatunk elő, hogy a török — valami oknál fogva — talán a *keleti* oldalról akarta Lippát megtámadni, mert az ottani vár, a mellette levő huszárvárral együtt, a palánkkal kerített város *nyugati* oldalán állott, tehát éppen erről lehetett legkönnyebben hozzáférközni. De különben is azért, hogy Lippát keletről támadja meg, nem kellett volna a töröknek az imént említett nagy vargabetűt leírnia.

Erdélyben akkor kevés német, továbbá a császár és király zsoldján élő nagyobb számú magyar katonaság tanyáztott, amely — Dampierre Lippánál összegyűlt hadával együtt — könnyen megszoríthatta volna a Maros völgyébe Kápolnás vagy Tótvárad táján befurakodó törököt. Míg ellenben az egyenes úton menve Lippa felé, a török kézen levő Temesvár fedezte a támadó csoport hátát.

Nem akarjuk ezt a kérdést tovább boncolgatni, mert úgy véljük, eléggé behatároltuk, hogy az ütközet színhelyeül se Marosváradját, se Tótváradot el nem fogadhatjuk.

De míg ezt a helymeghatározást, legalább látszólag,

²⁹ 1. vázlat.

Bethlen levele támogatja, addig Rónai-Horváth állítása mellett, hogy t. i. az ütközetet *Lippától délre a Temes partján* vívták, még ennyi bizonyíték se szól. Itt tehát semmivel alá nem támasztható pusztá feltevással van dolgunk.

Az a völgy, amelyben a Béga és a Temes folyik, toronyirányában mérve is, csaknem 55 kilométernyire esik Lippától délre. Ennélfogva ez a vár és város egy a Temes partján vívott ütközet helyhatározója nem lehet.

Lippától délfelé haladva, előbb a Bégához jutunk s csak azután érjük el a Temest. Minthogy a szerző a mai térkép alapján áll, a harcnak — az ő meghatározása szerint — a Béga és Temes közötti keskeny sávon kellett volna történnie, még pedig hozzávetőleg azon a területen, amelynek nyugati határát Nagytopoly, keleti határát pedig Bélinec jelzi. Ez a vidék azonban, akkori állapotánál fogva, táborhelynek is ugyancsak rossz volt.

Arra se gondolhatunk, hogy a Temes, vagy a vele régente többszörösen összefüggő Béga, hajdanában Lippa alá kanyarodott, mert a Marost délről kísérő vízválasztó sehol se szakad meg, minélfogva a két völgy között bifurcatio se lehetett.

De megcáfolja Rónai-Horváth véleményét az a már előbb említett körülmény is, hogy a temesvári pasa segítsége még a harc megszűnte előtt érkezett. Ez, ha a fenti helymeghatározást elfogadjuk, képtelenség volna. Ugyanis Nagytopoly környéke 50—55 kilométernyire van Temesvártól; Hasszán pasa tehát csak órák múltával kaphatott hírt a harorról, amelyhez ilyenformán segítséget se küldhetett volna.

Ugyancsak el kell vetnünk Rónai-Horváth másik állítását is, amely az ütközetet Lippához köti. Ezt ugyan támogatja egy kevésbé ismert kútfő, csahogy erről a szerző nem tud. Ennélfogva világos, hogy itt is csupán feltevés alapján tűzi ki a csatateret.

Az említett kútfő Strassburg Pál svéd követnek egyik munkája, amelynek egyetlen megmaradt töredékét Szilágyi Sándor adta ki.³⁰ Minket érdeklő része pedig így szól:

„Hinc nova cum rerum et vindictae cupiditate ad *Lippam* arcem munitissimam contendit,³¹ quam tum Dampirius comes valido praesidio tenebat, Ungari ac Turcae oppugnabant. Ibi secure agens facta per Dampirium eruptione nocturna, et dissipatis Ungarorum castrum famulitium, equos, suppellectilem denuo amisit, et in priorem nuditatem redactus est. solus ac pedis fuga sibi consulens.“

³⁰ „Relatio Pauli Strasburg de motibus nuperrimis Transylvaniae.“ (Datum nélkül.) *Történelmi Tár*: 1882. évf. 276—278. l. (Ezt követően *Gindely* i. h.)

³¹ Bethlen Gábor.

Strassburg — mint említettük — Svédország követe volt, aki a XVII. század első felében ismételten megfordult Erdélyben. Sokfélést hallhatott, de — mint fennebbi sorai tanúsítják — össze is zavart mindent. Elég megjegyeznünk azt, hogy Lippát 1604 szeptemberében se az erdélyi menekültek, se a törökök nem ostromolták, így hát Dampierre se rohanhatott ki belőle. Ezzel megdül egyszersmind Rónai-Horváth második feltevése is.

Amit eddig Márki Sándor és Rónai-Horváth állítása ellen felsorakoztattunk, ugyanaz szól Acsádi, Gindely és Gömör helymeghatározása ellen is. Nem akarunk hosszas ismétlésekbe bocsátkozni; ennél fogva csupán annak megemlítésére szorítkozunk, hogy Gömör a Lippa és Temesvár közötti távolságot 37·9 kilométerre számítja, holott az — a mai úton mérve — 60 kilométer. Hajdanában inkább több, mint kevesebb lehetett. Lippáról Temesvár felé haladva, 58 kilométernyi út után Hidasliget (Bruckenu) községet találjuk, de e mellett nem a Temes, hanem a Beregszó patak folyik.³²

Végül nem hallgathatjuk el azt se, hogy Gömör Rákóczy Zsigmondot — a későbbi fejedelmet³³ — lippai kapitánnyá teszi, unokatestvérével, Lajossal, tévesztve őt össze.

*

Az elmondottak alapján az a meggyőződésünk, hogy az idézett újabb feldolgozók egyike se tudta megdönteni régi kútfőíróinknak azt az adatát, hogy Dampierre Temesvár közvetlen közelében kergette szét a törökök és az erdélyi menekültek egyesült hadát. Nincs tehát semmi okunk, hogy az előbb tárgyalt új helymeghatározásokon kapva, a harcszínterét akár Lippa, akár Tótvárad táján, akár pedig Nagytopolycs és Bélics körül keressük. Kizárja ennek lehetőségét — mint azt szintén kifejtettük — a katonai helyzet is.

Most még csak arról lehet szó, hogy Temesvárnak melyik oldalán történt ez a csúfos éjjeli meglepetés?

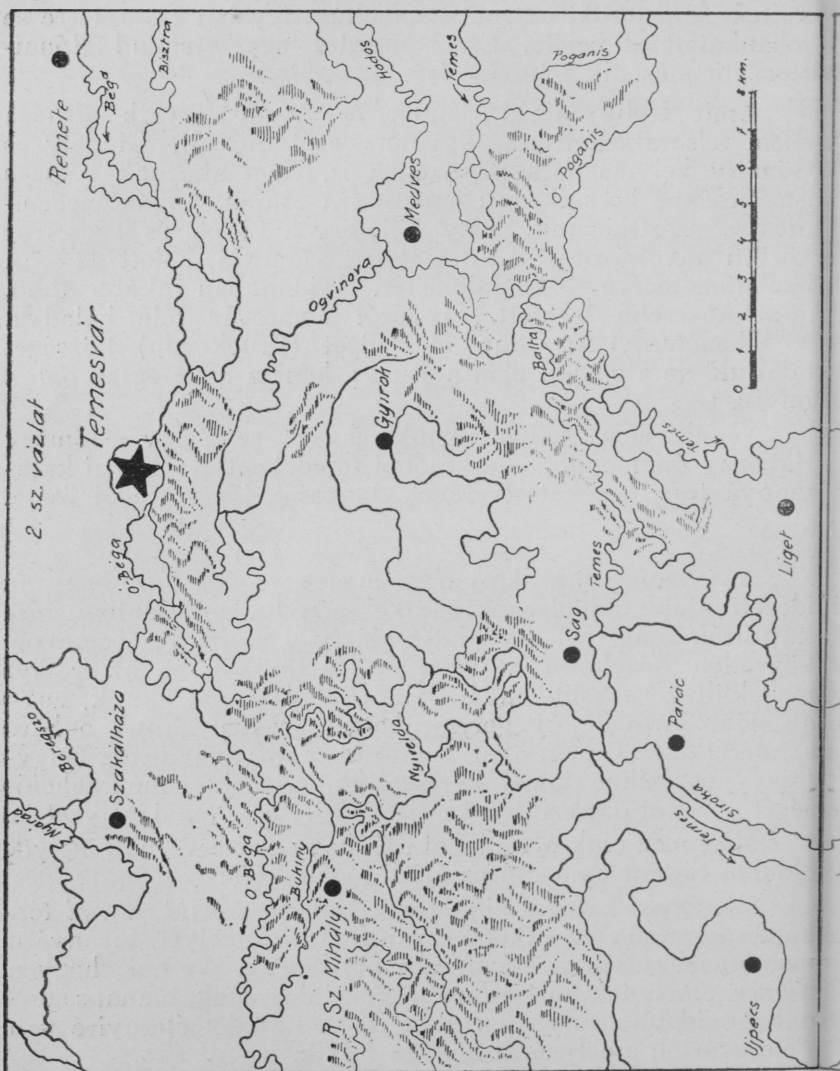
Ila, egyes katonáiróink rossz szokása szerint, a *mai* térképen keresnek az ütközet gyanítható színhelyét, bizonyára nagyon megzavarna egy fontos körülmény. Az t. i., hogy a Temes, amelynek partján a törökök táboroztak, manapság — a legrövidebb irányban mérve is — 12 kilométernyire van Temesvártól, amelyen át a Béga folyik.

Ebből tehát az következne, hogy a harc vagy nem

³² 1. vázlat.

³³ 1607. febr. 11. — 1608. márc. 6.

Temesvár közelében, vagy nem a Temes partján zajlott le. Ámde ez a zűrzavar tüstént eloszlik, mihelyt nem a mostani vízrajzi viszonyok alapján ítélünk, hanem a folyók szabályozása előtti vízhálózatot igyekszünk rekonstruálni.

Legelőször is tudnunk kell, hogy a Facset felől jövő Béga s a Lugos felől aláfutó Temes völgye Guinnál egymásba torkollik s a két folyó — minthogy a vízvásztó tel-

jesen eltűnik közülök — közös és Temesvár alatt teljesen szétterülő törmelékkúpon folyik tovább nyugat és délnyugat felé.³⁴ A folyóágak, völgyeik egyesülésétől kezdve, összevissza keresztelték egykor egymást, ami nemcsak a XVIII. századbeli térképekből, hanem a most is meglevő elhagyott medrekéből is könnyen megállapítható. Ennek a bonyolódott vízrendszernek legészakibb folyása az Ó-Béga, legdélibb medre pedig a mostani Temesnek Zsebely alatt látható Birda nevű mellékága lehetett. Ezt a széles sávot a sok keresztülkasul csavargó lomha vízfolyás hatalmas mocsárrá változtatta, amelynek járhatósága az évszaktól és attól az időről-időre változó vízmennyiségtől függött, amelyet a Temes és a Béga ömlesztett bele.³⁵ Ebbe az ingoványba torkollott a Lugos és Bogsán közötti domb- és hegyvidékről alászálló Poganis, Surgány és Temesina is.³⁶

Nagyon valószínű, hogy hajdanában Temesvár táján nem voltak teljesen kialakult, szabályos folyómedrek, hanem a víz — tömegéhez, sebességéhez és az útját álló akadályokhoz képest — hol erre, hol arra fordulva hömpölygött tovább.³⁷

Maga Temesvár ennek a miazmás mocsárvidéknek északi szélére épült. Így mutatja az Ortelius krónikájában látható 1596-i rajz, továbbá az 1716-ban készült, az előbbinél sokkal pontosabb felvétel is.³⁸ Természetesen tudnunk kell, hogy ez az utóbbi rajz tótágast áll, ami már első ránépillantásra is kitűnik, mert a karánsebesi út nyugatra, a belgrádi pedig északra tart rajta. A város neve kétségtelenül azt mutatja, hogy közvetlen közelében volt hajdanában az a víz, amelyet akkor

³⁴ A „*Théâtre de la Guerre dans le Banat de Temesvar*“ című, 1738-ban készült térképen a (névtelen) Béga Bélinctől délkeletre egyesül a Temessel.

Winkler-nek a XVIII. század második feléből való részletes térképén a „Begha“ Gruin táján torkollik a Temesbe. Azután újra szétágazik, majd ismét egyesül a két folyó, több szigetet alkotva.

Riedl térképén (1789.) a Bégának nincs neve.

Homann 1790-i térképe szerint a „Temissel“ néven szereplő Béga Bélinc és Nagytopolj között ömlik a Temesbe.

³⁵ *Evlia Cselebi*, aki a XVII. század második felében többször megfordult azon a vidéken, azt írja Temesvárról, hogy: „a tengernyi víz és mocsár miatt nem lehet megközelíteni, a környező ingovány miatt nem lehet ostromsáncokba menni.“ (I. m. 10. l.) Továbbá azt is mondja, hogy: „Ha a városban eső esik, akkor a városon kívül levő süppedékes helyen még egy elefánt is elmerül.“ (U. o. 14. l.)

³⁶ 1. vázlat.

³⁷ *Dr. Temesi Győző* szíves közlése szerint a víz legnagyobb része hajdanában is, az 1751 és 1753 között ástott Béga-csatorna, valamint a mai Temes irányában húzódhatott le.

³⁸ *Bubics*: Magyarországi várak és városoknak a Nemzeti Múzeum könyvtárában levő metszetei. 539. sz.

„Temes“-nek hívták,³⁹ amely azonban már az előbb mondtak alapján se lehet a mai Temes, minthogy ez most Ság alatt folyik. Ellenben a mostani Temesvár ugyanott van, ahol a hajdani állott.

A mindenfelé kanyargó, egymással sokszorosán összefüggő ágak s a közöttük elterülő mocsarak útvesztőjében nagyon bajos lehetett eligazodni; nevüket csak a legközelebbi környék lakói tudhatták, míg a viszonyokat nem ismerő idegenek legtöbbszörre „Temes“ néven foglalták össze a Temesvár és Zsebely közé esett egész vízrendszert.⁴⁰ Ha tehát XVII. századbeli forrásaink Temes folyóról beszélnek, azt nem szabad csupán a szorosán vett *mai* mederre vonatkoztatnunk, hanem ki kell terjesztenünk ezt a nevet arra az egész széles sávra is, amelyet a Temes és a Béga látott el vízzel.

A törökök táborát Temesvártól délre, az ingoványok között, nem kereshetjük. Ennek nemcsak a térszín alakulása mond ellent, hanem az ütközet lefolyása is. Az éjjeli rajtaütés t. i. nem sikerülhetett volna olyan könnyűszerrel, ha az alvó táborát nehezen átgázolható mocsarak környezik.

Sokkal valószínűbb tehát, hogy a törökök száraz területen, azaz a vártól északra, a lippai út közelében tanyáztak s a kútforink említette Temes, tulajdonképen a mostani Béga őse volt. Vagyis a tábor helye úgy volt megválasztva, hogy hátamögé esett a vár, amelybe a szétugrasztott had valóban menekült is.

Az is bizonyosra vehető, hogy a lippa—temesvári úton közeledő Dampierre nem ezen haladt egészen Temesvárig, hanem az utolsó darabon letért valamerre róla. Csakis így volt lehetséges, hogy kikerülte a lippai útra kétségtelenül kiállított vigyázók figyelmét. A most is meglévő maradványokból⁴¹ következtetve, Temesvártól közvetlenül északra és nyugatra is nagyobb, összefüggő erdőségek kellett hajdánban lennie, amely az álombamerült törökök átkarolását vagy megkerülését megkönnyítette.⁴² Másként alig képzelhető, hogy a nagyszámú hajdúság észrevétlenül lopózhatott volna a tábor közelébe.

*

³⁹ „Temesuarium urbs et arx celeberrima a fluuio *Temesso*, qui ex alpibus ad Seuerinum Urbem haud procul ab Istro seu Danubio sitis profluit, urbemque et arcem praeterlabitur, nominata est.“ (*Istvánffi: i. m. 1622. kiad. 324. l.*)

⁴⁰ Az 1716-i felvételen a vár mellett már a Béga folyik.

⁴¹ Csókaerdő, Vadászerdő.

⁴² *Szamosközey* szerint megkerülés történt. (*l. m. IV. 228. l.*)

Nem tartozik ugyan szorosan tárgyunkhoz, de mindamellett foglalkoznunk kell a temesvári ütközet általánosan elfogadott dátumával is, amelynek megbízható voltában nem ok nélkül kételkedünk.

Történetíróink 1604 szeptember 19-ét jelölik meg az ütközet napjául,⁴³ még pedig Gömör nyomán,⁴⁴ aki ezt mint végképen leszűrt igazságot közli s azt állítja, hogy Dampierre szeptember 17-én érkezett Lippára; 18-án Rákóczy Lajossal és a hajdúk kapitányaival haditanácsot ült, 19-én hajnalban pedig felverte a török tábornokot.

Itt most nem követhetjük a bizonyításnak vagy a cáfolásnak azt a módját, amelyet a harc helyének megállapításánál alkalmaztunk, mert a keresett dátum körül, előbb idézett XVII. századbéli kútfóink is felmondják a szolgálatot.

Szamosközy ugyanis előbb azt írja, hogy: „2. Septembris kerülték meg éjjel a hajduk Tömösvárat“;⁴⁵ azután pedig azt olvassuk, hogy Dampierre diadalának híre csak szeptember 21-én jutott el Kolozsvárra;⁴⁶ vagyis a hírmondó csigaháton járt, 19 nappal lévén szüksége, hogy a temesvár—kolozsvári utat megtegye. Itt tehát vagy az egyik, vagy a másik dátum feltétlenül hibás.

Gyulaffi szerint: „Tömösvárat circa VII. Septembris éjjel éfélykor“ történt a rajtaütés,⁴⁷ míg a Bécsbe hívott magyar tanácsurak — jóval határozatlanabbul — „circa initium mensis Septembris“ szókkal jelölik meg az ütközet időpontját.⁴⁸

Bethlen Farkas, aki nagyobbára Szamosközy nyomán jár, úgy tudja, hogy Bethlen Gábor „sub initium Mensis Septembris“ érkezett Temesvárra⁴⁹ s az erre következő hajnalban történt volna az ütközet.⁵⁰

Mint látjuk, Gömör meghatározása Szamosközyétől 17 nappal, Gyulaffiétól mintegy 12 nappal tér el. Melyiküknek van igaza?

Ennek eldöntésében nagyon fontos Dampierre egyik jelentése, amely arról szól, hogy Lippa felé vonultában szeptember 9-én hagyta el kis csapatával Váradot.⁵¹ Ennél-

⁴³ *Rónai—Horváth*: i. h.

Márki i. h.

Acsádi: i. h.

Komáromy: Rhédey Ferenc (*Hadtört. Közlem.*: 1894. évf. 175. l.)

⁴⁴ *Hadtört. Közl.* 1892. évf. 118. és k. l.

⁴⁵ *I. m.* IV. 228. l.

⁴⁶ *U. o.* 230., 231. l.

⁴⁷ *I. h.*

⁴⁸ *Magyar Országgyűl. Eml.* i. h.

⁴⁹ *I. m.* VI. 116. l.

⁵⁰ *U. o.* 118. l.

⁵¹ *Kriegs-Archiv Wien*: Feldacten 1604. Fasc. IX. ad Nr. 12.

fogva — ha nagyon sietett — 12-én, lassabban haladva 13-án, kellett Lippára érkeznie. Ebből máris kétségtelen, hogy se 2-án, se 7-én nem csaphatott össze a törökkel Temesvár alatt, de viszont az se következik belőle, hogy Gömör oldalán van az igazság.

Ugyanis Lippához Temesvár csak két normális menetre van, a támadás tehát — a hajdúk összeszedése végett okvetlenül szükséges pihenőnappal is számolva — 15-én, vagy 16-án már megtörténhetett. Azt t. i. nem hihetjük, hogy a nagyon mozgékony Dampierre szeptember 9-étől 17-éig róttá volna a várad—lippai (most) 155 kilométernyi útát. hiszen sietnie kellett, nehogy a törökök megelőzzék.

A szeptember 19-i dátumot tehát későinek találjuk s így mindaddig, míg azt valami egykorú hiteles adat nem támogatja, nem is fogadhatjuk el.

A kétkedésre az is feljogosít, hogy — mint Szamosközy állítja — szeptember 21-én, vagyis Gömör dátumától számítva harmadnapra, már Kolozsvárra jutott az ütközet híre. Az előbb azt mondtuk, hogy Szamosközy idézett két időmeghatározása (szept. 2. és 21.) közül az *egyik* okvetlenül hibás. Ezt az elsőről az imént ki is mutattuk; a másodiknak megbízható voltában nincs okunk kételkedni. Azt ugyanis elhihetjük, hogy a Kolozsvárott tartózkodó krónikás jól tudhatta, mikor ért oda a temesvári rajtaütés postása.

Temesvártól Kolozsvárig, napjainkban 420 kilométer a távolság. Ha azonban a XVII. századbéli — a mostaniaknál jóval kanyargósabb — utakat vesszük alapul s az így beálló hosszabbodásra, nagyon alacsony kulcs szerint, csak 10 százalékot számítunk: 460 kilométer lesz az eredmény. A hírmondónak tehát 150—155 kilométernyi útát kellett volna naponta megfutnia, hogy szeptember 21-én már Kolozsvárott lehessen. Minthogy azonban ekkora napiteljesítménnyel nem számolhatunk, az ütközetnek — már ennél az oknál fogva is — 19-e előtt kellett történnie.

A pontos napi dátumot nem mondhatjuk meg, de Dampierre Váradról való indulásának és a vészír Kolozsvárra jutásának időpontjából következtetve, az a meggyőződésünk, hogy *a temesvári rajtaütés se szeptember 15-e előtt, se 17-e után nem történhetett.*

Persze ez is nagyon eltér Szamosközy és Gyulaffi adától. Erre az eltérésre legyen szabad megkockáztatnunk egy magyarázatot, amelynek helytálló voltáról azonban nem kezeskedünk.

Tudjuk, hogy a XVII. század elején még elég nagy volt azoknak a száma, akik a Gergely-féle naptártól húzódozva,

még azután is a Julius Caesar-féle időszámításhoz ragaszkodtak.⁵² A kétféle naptár között *akkor* 10 nap volt a különbség. Ha feltesszük, hogy az, akitől a két krónikás az adatot kapta, az ó-naptár szerint számított, akkor az új naptárra áttérve, Szamosközy dátuma szeptember 12-ére, Gyulaffié pedig 17-e tájára tolódik el.⁵³ Az előbbi így is képtelenség, de mégis csak közelebb jár a valószínűséghez szeptember 2-ánál. Ellenben szeptember 17-e egyezik azzal, amit az imént állítottunk. Lehet, hogy a Bécsbe hívott magyar tanácsurak jelentése is az ó-naptáron alapul, mert a 15-e és 17-e közé eső időt másként alig azonosíthatták volna a hónap elejével.

Azt azonban nem tudjuk megmagyarázni, hogy Szamosközy és Gyulaffi dátuma között hogyan van, még a fenti feltevés mellett is, vagy öt napi eltérés. Talán toll- vagy sajtóhibára lehet gondolnunk Szamosközy szövegében, de ezt is csak pusztá feltevésként hangoztatjuk.

*

Nemrégén azt a meglepő kijelentést hallottuk, hogy a magyar hadtörténelem régebbi eseményei mind fel vannak már részletesen dolgozva, így hát nem is érdemes többé foglalkozni velük. Ámde a valóság nagyon is rácáfol erre a merész állításra, mert például a most tárgyalt temesvári ütközet is egyike annak a temérdek részletkérdésnek, amelynek kellő megoldása nélkül eredményes synthesishez nem is foghatunk.

Gyalóky Jenő.

⁵² *Szentpétery*: Chronologia. 38., 39. l.

Tóth László szerint Magyarországon és Erdélyben 1625-ig van nyoma az ó-naptár szerint való időszámításnak, míg a hódoltság területén még 20 évvel később is találkozunk vele. (Garampi bécsi nuncius jelentése a Gergely-féle naptárreformról. — *Turul*: 1927. évf. 13. l.)

⁵³ Maga Szamosközy és Gyulaffi az új naptár szerint számított.